

Marx jak ho málokdo zná

Gary North

Můj zájem k prozkoumání života a učení Karla Marxe probudila esej od Louise J. Hallea. Narazil jsem na Marxovo „Náboženské drama“ krátce poté, co bylo v říjnu 1965 vydáno. Halle si si na začátku své eseje položil velmi důležitou otázku: Proč se Marx stal tak důležitým? Jeho odpověď: Marx byl náboženský vizionář.

„Co udělal tento člověk, že to zanechalo tak velký vliv v dějinách? Jako revolucionář, organizující revoluční akce, nebyl lepší než jiní jeho současníci. V ekonomii dospěl dále, zakládající svůj systém na poměrně naivní pracovní teorii hodnoty, ale nebyly to jeho ekonomické výkony, co mu zajistilo místo v učebnicích. Jako politický analytik určitě nebyl tak dobrý, jako jeho současník, kteří dosáhl menší slávy, Walter Bagehot; jako sociální filosof nedosahoval úrovně Alexise de Tocquevilla. Jeho rozvinutí sociologického pohledu, že lidské představy reflektují materiální okolnosti produktivního života, by mu zajistilo místo v dějinách sociologie. Ale těžko souměřitelé s rozsahem jeho vlivu.“

„Marx byl výjimečným, jak myslím, nikoliv jako muž činu nebo akademický myslitel, ale jako jeden z velkých vizionářů v dějinách. Byl to Karel Marx, který měl ohromnou a fascinující vizi lidské společnosti a který na základě této vize vytvořil přesvědčivý mýtus – tímto byl Marx mimořádný mezi svými současníky. Měl více ze sv. Pavla než ze společenského vědce nebo vzdělaného učenice. Jeho mise také začala Cestou do Damašku.“[1]

Ptal jsem se sám sebe: Má Halle pravdu? Co se týče Marxových intelektuálních výkonů, tak se obecně dá říci, že ano: Marx nevynikal jako učenec. Co se týče vlivu Marxovy náboženské vize, tak má také pravdu, ačkoliv si nejsem vědom žádné zkušenosti Damašského typu. Marx ztratil svůj mladický zápal pro křesťanství téměř přes noc, krátce po maturitě na gymnáziu ve svých prvních letech na vysoké škole. V maturitním eseji na dané téma: „Úvaha mladého muže o výběru povolání“ Marx dává na jevo podobné buržoazní sentimenty jako toto: „Hlavním rádcem, který musí řídit výběr naší profese, je blahobyt lidstva a naše vlastní zdokonalování.“[2] Jak se z mladého muže, který psal tato slova v roce 1835, stal filosof třídního boje a revoluce o jedno desetiletí později? Jedna věc je jistá, jak uvidíme: tato konverze k revolučnímu komunismu nebyla způsobena jakoukoli osobní zkušeností s útlakem či chudobou.

Jeho radikálně protikřesťanská nevydaná jednoaktová hra „Oulanem“ je nedatovaná, ale bylo to jedno z ranných děl.[3] Oulanem je anagram: oulanem = Manuelo = Immanuel = Bůh. Immanuel je slovo z Nového zákona znamenající „Bůh s námi“ (Matouš, 1:23).[4] Marxova báseň z roku 1841 „Hráč“ publikovaná v Berlínském literárním časopise *Athenaeum*, odhaluje rozsah jeho protikřesťanského smýšlení. Payne jí přetiskuje.[5]

*Look now, my blood-dark sword shall stab
Unerringly within thy soul.
God neither knows nor honors art.
The hellish vapors rise and fill the brain.*

*Till I go mad and my heart is utterly changed.
See this sword-the Prince of Darkness sold it to me.
For he beats the time and gives the signs.
Ever more boldly I play the dance of death.*

Proč ale Halle srovnává Marxe se sv. Pavlem? To mě v Halleho eseji trápilo nejvíce. Že Karel Marx nabídl lidstvu náboženské drama je jisté: to, že by mělo mít něco společného se zkušeností nebo teologií sv. Pavla je chybným výkladem Marxova náboženství, jelikož to jeho bylo modernizovanou verzí dávného heretického náboženství revoluce.[6]

Na co chci v tomto stručném životopisném přehledu poukázat především je skutečnost, že Marx byl od samého začátku své kariéry subvencován, a po její větší část subvencován dobře. Celý svůj život žil na podpoře, ačkoliv tato podpora pocházela od soukromých a nikoliv veřejných subjektů. Obraz Marxe jakožto Prométheovské postavy čelící nesmírným překážkám, přežívá dodnes, ale tato legenda je stejně mystická, jako Prométheus sám. Je produktem Marxovy schopnosti sebepropagace.

Subvencování začíná

Karel Marx, samozvaný filosof, ekonom a sociální teoretik průmyslového proletariátu devatenáctého století, byl buržoazní synek buržoazního otce. V roce 1816, dva roky před jeho narozením, se Marxův otec zřekl svého židovského původu, vstoupil do oficiální státní protestantské církve a umožnil tak své rodině plně se integrovat do řad tehdejší buržoazní společnosti. Dá se tedy očekávat, že Heinrich (pův. Herschel) Marx, úspěšný právník, chtěl, aby se jeho synovi v „reálném světě“ vedlo dobře. Poskytl mladému Karlovi obecné humanistické vzdělání, nejprve na Trevírském gymnasiu, poté na universitách v Bonnu a v Berlíně.

Karel se nejprve zapsal na universitu v Bonnu, ale trávil tam veškerý svůj čas pitím a souboji, což bylo typické pro ty mladé muže, kteří aspirovali na místa u státní byrokracie po získání diplomů.[7] Marxův otec tudíž trval na tom, aby Karel přestoupil na daleko přísnější Berlínskou universitu. Ludwig Feuerbach jednou o Berlínské universitě poznamenal: „Jiné university jsou hotovými bakchanáliemi ve srovnání s touto ponurou dílnou,”[8] a Heinrich Marx nemohl udělat více, než poslat svého syna právě do takové instituce. Nicméně tento pokus stejně selhal.

O Marxově životě v následujících pěti letech víme jen relativně málo. Nahromadil spustu dluhů, dostával neustálou finanční podporu od svých rodičů (jeho otec zemřel v roce 1838) a nejvíce času trávil v takzvaném *Doktorklubu*, spolku asi třiceti mladíků, kteří se scházeli v Cafě Stehely. Bylo to zde a pak ještě při mimoosnovové četbě, a nikoliv v posluchárnách, kde získal většinu svého vzdělání.[9]

Jako student universit v Bonnu a Berlíně utratil ohromná množství peněz svého otce. To byl zvyk, kterého se již nikdy nezbavil: utrácet peníze jiných lidí. Vyžadovalo to přijmutí celoživotní strategie doprošování se. V prosinci 1837, několik měsíců před smrtí, mu otec napsal dlouhý, zoufalý a kritický dopis. Je očividné, že otec znal svého syna velmi dobře. Detailně popisuje jeho zvyky – zvyky, které mu již zůstaly nadosmrti:

„Pro boží smilování!!! Nepořádnost, zatuchlé výpravy do všech vědních oborů, zatuchlé hloubání pod ponurou olejovou lampou; zmatené pobíhání v učeneckém županu a s neupravenými vlasy místo zmateného pobíhání pro korbél piva; nespolečenské odchody se zanedbáním veškerého dekóra a dokonce i uznání pro *otce*... A zde, v této dílně nesmyslné a bezúčelné učenosti má být zasazeno ovoce, které by osvěžilo tebe a tvou milovanou [Jenny von Westphalen] a zaděláno na sklizeň, která poslouží k naplnění tvých posvátných závazků!?”[10]

Zoufalý umírající muž se pak uchýlil k sarkasmu, zcela zaslouženému, ohledně schopnosti svého syna utrácet peníze:

„Jako by snad byl boháčem, můj pan syn utratil za jeden rok téměř 700 tolarů navzdory všem dohodám, navzdory všemu využití, zatímco ti nejbohatší utratí méně než 500. A proč? Nebudu ho obviňovat, že by byl hejsek nebo marnotratník. Ale jak může člověk, který každý týden objeví nový systém a zboří veškeré výsledky, ke kterým tak pracně dospěl, jak může, táž se, dbát na takové triviality? Jak by se mohl podrobit malichernosti řádu? Každý si může sáhnout do jeho kapsy a každý ho může podvést, pokud ho přitom nevyruší v jeho studiu, a brzy si samozřejmě objedná další peníze.“[11]

Chudák podvedený Heinrich! Četl dopisy svého syna, které detailně popisovaly ohromné množství četby, které mladý pán zvládl, nevědom si toho, že mladý pán tráví nekonečné noci v místním hostinci s ostatními „mladými Hegeliánci“ z *Doktorklubu*. Připomínajíc si svou zkušenost z Bonnu – nucené přemístění – Karel nepsal o tomto obvyklém kolegiálním užívání zdrojů svého otce. A tak si starý pán myslel, že „můj těžce pracující talentovaný Karel tráví bezesné noci vzhůru, oslabuje si svou mysl a své tělo seriózním studiem, odpírá si veškerá potěšení, aby se věnoval vznešeným abstraktním tématům, ale to, co dnes vybuodoval, zítra zase zničí a na konci zničí svou vlastní práci a neosvojí si nic z práce druhých.“[12]

Co „pilná včelka“ Karel doopravdy dokázal v zimním semestru 1837-38? Zapsal si jeden jediný předmět: kriminální právní procedury. (Bohužel z něj nepochytil dost na to, aby se vyhnul budoucím potížím s legálními autoritami několika států, 1842-49) Syn svého otce celý rok podváděl. Na Berlínské universitě si během tří semestrů zapsal pouze sedm předmětů. A během následujících čtyř let pouze šest dalších.[13] Nezáskal titul v Berlíně. Nikdy nesebral odvalu dostavit se k závěrečným rigorózním zkouškám. V roce 1841 graduoval na universitě v Jeně s doktorátem z filosofie (nikoliv práva, jak doufal jeho otec). Díky možnostem německého universitního systému té doby Marx nikdy nemusel Jenu navštívit osobně, stačilo zaslat svou disertační práci poštou a doktorský titul byl na světě.

Jeho disertační práce nese název „Rozdíl mezi Démokritovskou a Epikúrejskou filosofií přírody“; což je přiměřeně úzké téma pro disertaci. Tato práce je ještě méně zajímavá, než její název naznačuje.[14] Čtenář by si měl povšimnout, jak vzdálené je to téma od čehokoli, co Marx následně napsal. Později si svou disertační práci nechal vytisknout jako knihu. Anglická verze má 72 stran. Tato práce nikdy nehrála žádnou roli v Marxismu nebo v čemkoli jiném, ale poslední věta předmluvy v tištěné verzi je zajímavá, protože odhaluje Marxův vztah k Bohu a autoritám: „Prométheus je tím nejvýznamějším mučedníkem ve filosofickém kalendáři.“ Předchází tomu řecká citace z Aeschylůva *Spoutaného Prométhea*: „Buď si jist tímto, nevyměnil bych svůj zlý osud za tvoje poddanství. Lépe být služebníkem této skály než věrným poskokem Otce Dia.“[15] A nejlepší ze všeho je předstírat, že jsem služebníkem skály a nechat otce a přátele financovat tuto iluzi.

Subvencování pokračuje

První práci dostal v nově založeném *Rheinische Zeitung* v roce 1842. Pravidelným přispěvatelem se stal v dubnu 1842 a během několika měsíců se stal redaktorem. Objevila se obvinění, že tyto noviny mají komunistickou orientaci. V den, kdy se stal redaktorem (15. října 1842) napsal Marx redakční článek, ve kterém se proti těmto obviněním ohradil. Nejen, že je proti komunismu, prohlásil, ale je také proti revoluci; pro všechny problémy Německa prý neexistuje jednoduché řešení, „žádný velký čin, který by nás vykoupil z našich hříchů!“[16] Komunismus, ať už revoluční či evoluční, nebyl cílem Karla Marxe v roce 1842. Jak se vyjádřil: „*Rheinische Zeitung*, které nepřipouštějí, že by komunistické ideje v jejich současné podobě představovaly *teoretickou realitu*, si tudíž mohou ještě méně přát jejich *praktickou realizaci*, nebo jí považovat za uskutečnitelnou, podrobí tyto ideje důkladné kritice.“[17]

Navzdory tomuto odmítání, to, co se stalo *Rheinische Zeitung*, se stalo i dalším dvěma vydavatelským podnikům, se kterými byl Marx v následujících letech spojen: staly se natolik radikálními, že je autority zakázaly.[18] Historie těchto novin je názorná. Původně byly tyto Kolínské noviny založeny Pruskou vládou, která anektovala západoněmecké provincie. Vláda se obávala militantního katolicismu, který by mohl agitovat proti protestantské nadvládě a doufala, že vytvoří protiváhu proti úspěšným katolickým novinám v Kolíně. Tento vládní podnik, tak jako tolik jiných intelektuálních vládních podniků, ovšem selhal.

Několik bohatých Kolínských průmyslníků sympatizujících s liberalismem pak tyto noviny převzalo. Tím, kdo je k tomu přiměl, byl Mojžíš Hess, mladý muž, dědic značného majetku a první z „mladých Hegeliánců,“ který se stal komunistou. Jeho společníci ještě o jeho radikalismu nevěděli a přátelé průmyslníci naslouchali jeho radám. Jednou z těchto rad bylo, aby najali Karla Marxe jakožto redaktora do svých novin. Isaiah Berlin, jeden z Marxových životopisců, popsal následující události takto: „Z umírněných liberálních novin se brzy staly vehementně radikální; nepřátelštější k vládě než kterékoliv jiné Německé noviny... Pro jejich majitele to bylo pravděpodobně stejným překvapením, jako pro vládní autority...“[19]

Autority, provádějící cenzuru novin, se nejprve obávaly zakročit, pravděpodobně proto, že nechtěly mít potíže s prominentními vlastníky. Teprve když si jeden z Marxových divokých protiruských výpadů náhodou přečetl samotný ruský Car Mikuláš I, autority zakročily. Car si stěžoval na nejvyšší úrovni a Pruská vláda nechtěla ohrozit Prusko-Ruské spojení uzavřené v té době.

Další možnost vstoupit do světa novinářiny se naskytlá krátce poté. Marx vzal svou nevěstu Jenny von Westphalen do Paříže, kde on a další z jeho „mladohegelovských“ společníků, Arnold Ruger, chtěli začít vydávat *Německo-Francouzské almanachy (Deutsch-Französischen Jahrbucher)*. První vydání se objevilo v únoru 1844; bylo to zároveň poslední vydání. Dva společníci se znesvářili a už se nikdy neusmířili. Mnoho kopií zaslaných do Německa zkonfiskovala Pruská vláda. V *Almanachu* se objevily dva Marxovy důležité eseje: „Úvod do kritiky Hegelovské filosofie práva“ a jeho odpověď Bruno Bauerovi, „O židovské otázce,“ takže z pohledu historika to nebyl docela marný podnik. Ale v té době Marx nebyl zrovna tím pravým člověkem, kterého byste chtěli mít jako redaktora, jak radikálové v Prusku a ve Francii brzy zjistili. Nicméně pokračoval s psaním pro další radikální noviny *Vorwärts!* (Kupředu!).[20]

Nerozluční partneři

V roce 1844 navázali Marx s Engelsem přátelství, které pak trvalo po celý jejich život. Engels byl synem bohatého továrníka a sám nepřerušil kontakty se světem obchodu až do pozdních let svojí kariéry. Byl to muž vytříbených chutí, užívající si večery v opeře nebo na baletu, velký znalec dobrých koní a dobrého pití. Stěží tedy člověk, od kterého byste očekávali, že se stane spoluzakladatelem Marxistického revolučního myšlení. Vlastní Engelsova práce, *Podmínky pracující třídy v Anglii 1844*, měla na Marxe hluboký vliv; od roku 1845 se Marx věnoval ekonomii s daleko větším respektem, než ve svém ranném „filosofickém“ období.

Největší ironií, co se týče masivní pozornosti věnované Karlu Marxovi, je to, že *Engels byl tím nepostradatelným partnerem v historii komunismu, nikoliv Marx*. [21] Engels byl koncepčně před Marxem od samého počátku, ačkoliv byl o dva roky mladší. Zajímal se o ekonomické podmínky průmyslové civilizace před Marxem; jeho *Podmínky pracující třídy v Anglii* byly knihou, která v roce 1845 Marxe nasměrovala k teorii ekonomických základů revoluce. Existuje důvodné podezření, že na materialistické koncepci historie pracovali spolu, ačkoliv veškeré zásluhy jsou obvykle připisovány Marxovi. [22] Josef Schumpeter, poté, co složil povinnou intelektuální poklonu Marxově „hloubce porozumění a analytické síle,“ pak

poznává, že „V té době byl Engels jistě lepším ekonomem než Marx.“[23] Engels byl spoluautorem *Německé ideologie* (1845-46) a *Komunistického manifestu* (1848). Sepsal mnoho novinových článků, které vycházely pod Marxovým jménem, aby mu pomohl vydělat nějaké peníze navíc.[24] Měl při psaní živoucí styl a schopnost stylizovat. Také uměl vydělat a udržet si peníze. Marx nevládl žádnou z těchto schopností. Alvin Gouldner se pokusil rehabilitovat Engelsevu pověst, ale podle mého názoru nezašel dostatečně daleko.[25]

Engels si s rozmyslem užíval bohatství, které získal, zatímco Marx strávil mnoho let zadlužen u lichvářů a v zastavárnách. Engels financoval Marxe po celý jejich dlouhý vztah.[26] Přežil Marxe o více než desetiletí, dopisujíc si s mnoha revolucionáři po celé Evropě a chráníc oheň Marxismu před vyhasnutím. Redigoval a publikoval nová vydání Marxových knih a mnoho jeho nevydaných rukopisů. Argumenty v jeho knize *Socialismus: od utopie k vědě*[27] měly daleko větší dopad na příklon lidí ke komunismu než kdy měl *Das Kapital*. Nebyl pedantem. Nebyl antisemitou. Marx jím byl, a veškeré kličkování a mlžení současných Marxistických učenců o „skrytém významu“ jeho zvráceného eseje „*O židovské otázce*“ tento fakt nemůže zastítní.[28]

Engels neměl doktorát z filosofie, a ti, kteří ho mají, také mají zvýšenou tendenci ztotožnit se s Marxem než s Engelsem. Předstírají, že trpí s Marxem, který byl, stejně jako oni, těžce subvencovanou „obětí“ nenáviděného kapitalistického systému. Sdílejí s ním jeho odcizení. Mnoho z nich s ním sdílí také jeho literární styl, který by se dal nejlépe popsat jako Německá slovní konspirace doplněná o utrpení z hemeroidů (Pokřik! Úpění! Pobouření! Přísahy pomsty!)[29] Píší o Marxismu tlusté nečitelné knihy a připisují raději Marxovi než Engelsovi veškeré intelektuální výdobytky Marxismu. Příkládají daleko větší důležitost Marxově akademické dřině než Engelsovým originálním postřehům. V jednom smyslu ovšem toto může být oprávněné, protože Marxismus vždy byl hnutím, které za svůj úspěch vděčilo svému oslovení nespokojených intelektuálů a akademiků, kteří měli revoluční aspirace. Toto vysvětlení úspěchů Marxismu je zřídka diskutováno mezi Marxisty a humanistickými akademiky. Marxismus nikdy nesjednotil dělníky, ale docela jistě sjednotil desítky tisíc dobře živených buržoazních akademiků, alespoň do té doby, dokud Marxistická revoluce opravdu nepřišla a nesmetla je do Gulagu nebo nějakého jeho místního ekvivalentu.

Aura Marxovi autority

Tento akademický důraz na Marxe a zanedbání Engelse je tím snazší, že Marx si zachovává auru autority a sebevědomí (s výjimkou dopisů, v nichž žádá o peníze) ve vztahu ke své pozici hlavního vůdce Evropského revolučního hnutí a loajální historikové přijali tuto Marxovu sebestilizaci. Tento pohled na Marxe, jakožto klíčovou postavu, je také trvalým odkazem jeho machinací a manévrování v Německu mluvících kruzích Evropského revolučního hnutí. Veškerý kredit čerpal od Engelse - v obou smyslech. Toto uspořádání se nikdy nezměnilo: Engels dával; Marx utrácel.

Engels byl oproti tomu skromným člověkem. Ve svém dopise Franci Mehringovi v roce 1893 píše: „připisujete mi více zásluh, než je vhodné, i kdybych to vše mohl objevit sám – během doby – ale co Marx se svým rychlejším *coup d'oeil* (chápáním) širší vizí objevil daleko rychleji.“[30] Celý svůj život žil ve stínu Marxových poznámek a jeho tradiční německá úcta k akademickému dřiči ovlivňovala jeho sebehodnocení až do jeho smrti. Jeho vlastní přístup k vytvořenému falešnému vzezření sebedůvěry odhaluje mnohé z jeho vlastního pocitu podřazenosti: „Zde v Paříži jsem si osvojil velmi arogantní zvyk, jelikož chvástání je všim v denní práci a funguje dobře na ženy.“[31] Tento druhý zájem byl vždy vysoko v jeho žebříčku priorit.

Mojžíš Hess: Zapomenutý spoluzakladatel

Když jsem psal *Marxovo náboženství revoluce*, seznámil jsem se s hlavními pracemi těchto dvou zakladatelů jednoho z nejdůležitějších sekulárních náboženství moderní doby. Když jsem četl *Od Hegela k Marxovi* od Sidneyho Hooka, narazil jsem na existenci tajemné postavy, která obrátila Bedřicha Engelse na komunismus v roce 1842, Mojžíše Hesse (1812-1875).[32] Ten byl synem úspěšného židovského obchodníka. Jako adolescent se chtěl připojit k otcovu obchodu, ale jeho otec trval na tom, že mladý muž musí zasvětit svůj život studiu tradičního Judaismu a Talmudu, což Mojžíš nenáviděl. Připojil se ke spolku dalších mladých židů, kteří rebelovali proti náboženství svých otců. Ztratil víru v Judaismus[33] asi jedno desetiletí před tím, než Engels ztratil svou víru v křesťanství.[34] Od roku 1836 byl Hess komunistou, jak se to odráží v jeho anonymě vydané knize *Svatá historie lidstva*. [35] Hessova druhá kniha, *Evropská triarchye* (1841) předpovídala, že spojením Francouzské revoluční politické teorie, Německé revoluční filosofie a Anglické sociální revoluce se podaří vytvořit novou společnost.

Engels četl druhou knihu a byl jí velmi ovlivněn.[36] Setkal se s Hessem v roce 1842. O sedm měsíců později popsal Hess toto setkání takto: „Hovořili jsme o současných otázkách. Engels byl revolucionářem až do morku kostí když se se mnou setkal a opouštěl mě jako vášnivý komunist.“[37] Tehdy se také Engels poprvé setkal s Marxem, ale v té době se ještě nesblížili.[38] Marx dosud nebyl přesvědčeným komunistou. Sidney Hook datuje Marxovo první vystoupení jakožto Marxisty – vykladače historického materialismu – s napsáním *Německé ideologie*(1845), nevydaného rukopisu, na kterém spolupracoval s Engelsem.[39] Části tohoto rukopisu se původně objevily v Hessových spisech.[40]

Marx četl Engelsovy eseje v roce 1843, které mu Engels zasílal jakožto redaktorovi druhých z oněch dvou krátce vydávaných radikálních novin. V roce 1844 se také Marx stal přesvědčeným komunistou, ačkoliv ještě ne ve „vědecké“ Marxistické verzi, která začala získávat svůj tvar až v roce 1845. Bylo to v roce 1844, kdy započala dlouhá spolupráce mezi Marxem a Engelsem. Hess byl jejím katalyzátorem.

V široce rozšířené notoricky pro-Marxistické biografii od Franze Mehringa je Hessův vliv upozadňován; Mehring dokonce píše: „Marx i Engels spolupracovali s Hessem při mnoha příležitostech během Bruselského období a jednu dobu to vypadalo, že Hess přijal jejich myšlenky.“[41] Vytváří se zde dojem, jako by oni byli Hessovi učitelé, ačkoliv tomu bylo přesně naopak. Toto Marxistické přepisování historie je pochopitelné, jelikož Marx s Engelsem se na Hesse prudce obořili v *Komunistickém manifestu* (v části „Opravdový socialismus“), navzdory faktu, že Hess přijal mnoho jejich názorů na politickou ekonomii.[42] Tento útok na bývalého přítele a učitele byl pro Marxe typický od samotného počátku. Jeho dřívější společníci byli varováni. Životopisec Fritz Raddatz napsal: „Jedna ze scén Kolínského období, živě zobrazená Heinzem, je odhalující a děsivá. Šéfredaktor [*Rheinische Zeitung*] si se svými kolegy večer často zašel na skleničku vína a když začala být řada prázdných sklenic povážlivě dlouhá, Marx přehlédl celou společnost se zuřivým blýskavým pohledem aristokrata. Náhle ukázal prstem a doprovodil to slovy: „Já vás zničím.“[43] Hessovi zkrátka bylo splaceno tradiční Marxistickou mincí za jeho mimořádnou pomoc Marxovi v roce 1841.[44]

Hess zůstal zapomenutou historickou postavou, zesměšňovanou Marxem jako „komunistický rabín.“[45] Později se stal duchovním zakladatelem Sionismu. To, že jeden muž sloužil jako intelektuální otec obou těchto důležitých hnutí, je pozoruhodné; a ještě pozoruhodnější je fakt, že jeho jméno lze jen stěží najít v jakémkoliv učebnici moderních Evropských dějin. A stejně tomu bylo i před sto lety. Když zakladatel politického Sionismu Theodor Herzl psal *Židovský stát*, tak o Hessovi neměl ani potuchy. Když mu později ukázali Hessovu knihu *Řím a Jeruzalém*(1862) prohlásil, že kdyby o ní věděl dříve, tak by se neobtěžoval se psaním *Židovského státu*, jelikož Hessova kniha plně předjímala jeho vlastní.[46]

Jeden fakt je obecně studenty ranného Marxismu opomíjen: ani Marx ani Engels a určitě ne Hess netrpěli jako mladíci žádnou hroznou chudobou. Všichni tři byli buržoazními intelektuály. Všichni tři měli komfortní, pokud ne přímo bohaté zázemí. Z těchto tří měl jediný Engels nějaký bližší kontakt s průmyslovým proletariátem, protože byl synem zaměstnavatele proletářů a pracoval jako vedoucí společnosti po většinu svého dospělého života. Nenáviděl se za to, ale skončil s tím až v pozdním středním věku.[47]

Marxův příjem: 1844-48

V březnu 1843 Marx ztratil svoje zaměstnání; přesto se v červnu oženil s Jenny von Westphalen, svojí dětskou láskou a dcerou respektovaného Pruského úředníka. Svoje dlouhé líbánky trávili na cestách po Švýcarsku, kde, jak Jenny později hlásila, doslova rozházeli veškeré peníze. Jennina matka dala páru na výlet malé jmení. Marx strávil několik dalších měsíců čtením a psaním článků. Časopis, pro který psal, vyšel v jediném čísle a to bylo okamžitě zkonfiskováno. Na konci roku odjel se svou novomanželkou do Paříže. To jsou stěžejní aktivity hladovějícího proletářského filosofa.[48]

Dochovalo se několik účtů, z nichž se dá zrekonstruovat Marxova finanční situace v letech 1844-48. Všechny ukazují na jednu věc: žil si na vysoké noze. Poskládal jsem dohromady fragmenty dat, nakolik jsem dokázal. V březnu 1844, kdy žil již čtrnáct měsíců v Paříži, jeho přátelé v Německu pro něj vybrali 1 000 tolarů[49], což byl ekvivalent příjmu Slezkého tkalce za tři roky práce.[50] Krátce poté mu přišlo dalších 800 tolarů.[51] K tomu připočteme 1 800 franků ročního platu z *Vorwats*,[52] plus 4 000 franků, které dostal od „Kolínského kruhu“ liberálů, kteří financovali krátkou existenci *Reinische Zeitung*. [53] K tomu by se dalo podle Raddatze ještě připočítat dalších 2 000 franků, které Marx údajně získal prodejem sad tisků *Deutsche-Französische Jahrbucher*. [54] O těchto 2 000 francích jsem ovšem nenašel žádný důkaz, takže je do konečného součtu nezahrnu. V každém případě, jak Raddatz správně vypožoroval, „jeho příjmy by mu stačily na několik let.“ [55] Arnold Ruge sarkasticky poznamenal v dopise z roku 1844: „Jeho manželka mu k narozeninám koupila jezdecký bičik za 100 franků ačkoli ten chudák neumí jezdit ani nemá koně. Všechno co vidí, chce mít – kočár, elegantní obleky, květinovou zahradu, nový nábytek z výstavy a dokonce snad i měsíc.“ [56]

Marx v Belgii

Marx byl z Paříže vypovězen v roce 1845. Odešel do Belgie. O několik měsíců později již žadonil o peníze. Během tří let v Bruselu si nevydělal jedinou penny.[57] Ale peníze mu stále chodily. V prosinci 1844 dostal 1 000 franků za vydání *Svaté rodiny*. [58] Engels mu také dal zálohu, kterou dostal v květnu za *Podmínky pracující třídy v Anglii*. [59] Z Kolína mu přišlo dalších 750 franků. Také dostal zálohu 1 500 franků na knihu, kterou nikdy nenapsal. Vydavatel se dopustil fatální chyby. Po podpisu smlouvy, v níž slíbil Marxovi zaplatit 1 500 po dokončení rukopisu a dalších 1 500 po vydání knihy, [60] z nějakého důvodu vyměkl a zaplatil Marxovi 1 500 franků dopředu. Několik dalších let pak po něm vymáhal rukopis nebo vrácení peněz, ale nedočkal se ani jednoho. Marx si také v listopadu 1847 půjčil 150 franků od svého švagra [61], které nikdy nevrátil. V dopise Engelsovi z roku 1847 poprvé nadhodil Marx celoživotní téma jejich korespondence: peníze. [62]

Víme, že Marx v březnu 1848 dostal 6 000 franků jakožto podíl na dědictví po otci. Jeho otec zemřel v roce 1838, ale Marx do té doby nedokázal přesvědčit svou matku a strýce Leona Philipse, aby mu peníze vyplatili. Robert Payne prohlašuje, aniž by poskytl nějaký důkaz, že Marx 5 000 franků obratem věnoval na zakoupení zbraní pro Belgické pracující. O tom se nedochoval žádný doklad a ani nikdo z ostatních Marxových životopisců se o něčem takovém nezmiňuje. Pokud to udělal, byl to jediný skutečně revoluční čin v celé jeho kariéře. S jistotou

můžeme říci, že když byl o několik týdnů později vypovězen z Belgie, po uveřejnění *Komunistického manifestu*, tak byl očividně bez peněz. Nikdy se pravděpodobně s jistotou nedozvíme, co se s jeho dědictvím stalo.

Pokud sečteme jeho příjmy od roku 1844 do počátku roku 1848, dostaneme úctyhodnou sumu 15 000 franků plus 1 800 tolarů plus peníze, které Engels dostal za *Podmínky pracující třídy*. To není špatné na nezaměstnaného doktora!

Životní styl

Očividnou otázkou je: kolik peněz to bylo při jejich kupní síle? Dost. Statistická data z tohoto období nejsou příliš spolehlivá, ale můžeme se pokusit o použitelný odhad. Průzkum z února 1848, když vypukla revoluce, naznačuje, že průměrná mzda v Paříži byla okolo čtyř franků denně[65], či okolo 1 250 franků ročně (při práci šest dní v týdnu 52 týdnů v roce). Během přibližně jednoho roku v Paříži Marx utratil okolo 6 800 franků a 1 800 tolarů, *šestinásobek průměrného ročního výdělku* (a to nepočítáme 2 000 franků za *Deutsche-Französische Jahrbucher*.) a to nemusel pracovat 52 týdnů, aby si na to vydělal.

Jaké byly životní náklady v Paříži? Jeden průzkum z roku 1845 naznačuje, že minimální výdaje bezdětné rodiny v Paříži se pohybovaly okolo 750 franků ročně.[66] Marx měl v roce 1844 jen jedno dítě, čili i kdyby jeho výdaje byly dvojnásobné, mohl přežívat. Jeho příjem v tomto roce byl deset až jedenáctkrát vyšší než minimální výdaje Pařížské rodiny.

(Nezkoumal jsem otázku životních nákladů v Bruselu. Je nepravděpodobné, že by se nějak drasticky lišily. Tehdy existoval mezinárodní zlatý standard, volný pohyb lidí a rostoucí obchodní konkurence. Všechny tyto faktory by přispěly ke srovnání životních nákladů v hlavních městech.)

Zvažme tyto poměry ve srovnání s dnešními příjmy ve Spojených státech. Zprv si připomeňme, že v roce 1844 nebyly daně z příjmů. Daně byly celkem nízké, někde pod dvoucifernou úroveň. Pokud se rodina dnes dostane na úroveň chudoby okolo \$8500 ročně v roce 1985[67] a jestliže předpokládáme, že průměrná chudá rodina toto všechno utratí, pak Marxova rodina utrácela ekvivalent \$85 000 *po zdanění* (v dolarech roku 1985) či \$125 000 před zdaněním. To by ho řadilo mezi horní dvě procenta. Pokud k útratám dnešní rodiny na hranici chudoby připočteme stravenky, bezplatné vzdělání, zdravotní služby a další moderní sociální benefity, pak je hranicí chudoby pro Americkou rodinu v roce 1985 o něco více než \$10 000, což znamená, že by Marx ročně utrácel ekvivalent \$100 000 po zdanění.

Marx, stručně řečeno, nebyl hladovějícím proletářem. Podle jakéhokoliv standardu to byl v roce 1844 celkem bohatý muž.

Nakolik je mi známo, tak jsem prvním výzkumníkem, který pátral po těchto datech, aby srovnal Marxův příjem a životní úroveň. Jistě nejsem jedinou osobou dost bystrou na to, aby jí něco podobného mohlo napadnout. Zde ovšem trpíme kombinací lenosti části učenců zabývajících se Marxovým životem a prvkem důstojného mlčení: diskutovat o těchto věcech by mohlo vést k rozplynutí mýtu o Marxově chudobě. Také by to vzbudilo pochybnosti o jeho celoživotní sebestilizaci jako Prométheovské postavy Evropského proletariátu. Pouze pokud někdo konečně předloží důkaz, že skutečně v roce 1848 daroval 5 000 franků Belgickým dělníkům, můžeme mít rezervovaný soucit s „chudým“ Karlem.

Léta jeho vážných finančních potíží začínají rokem 1848, ale v té době již jeho filosofie dialektického materialismu a komunismu byla vykrystalizovaná. Krátce řečeno, jeho životní filosofie vznikala v době pozoruhodné prosperity. Stal se samozvaným „hlasem proletariátu“ ještě před tím, než utrpěl finančními těžkostmi, které si sám způsobil. Na rozdíl od proletariátu, nikdy po roce 1844 neměl stálé zaměstnání a jeho Pařížská práce trvala méně než rok.

Marx se v roce 1848 vrátil do Kolína a začal vydávat další noviny, *Neue Rheinische Zeitung*. V únoru dalšího roku se dostal před soud a byl obviněn z podvracení. V květnu publikoval plamenné „rudé vydání“ – doslova vytištěné rudým inkoustem – jelikož měl být tak jako tak vypovězen. Odešel do Francie, ale odtud byl vypovězen o tři měsíce později (v srpnu 1849). Poté odcestoval do Londýna, který se spolu se Švýcarskem stal domovem většiny radikálů uprchlých po revolucích 1848. Zde strávil větší část svého zbývajících života.

Chudoba vlastním zaviněním, 1848-1863

Bylo to patnáctileté období od roku 1848 do roku 1863, v němž Marx získal svou pověst chudého hladovějícího učenice, a to svou neochotou vyjít ven a na živobytí si vydělat. Ztratil tři ze svých dětí, žil v nepopsatelné špině a protloukal se s penězi od Engelse a s příjmem, který získával za své články (některé psal Engels pod jeho jménem) pro *New York Daily Tribune* Horace Greeleyho.

V roce 1861 se Marxova situace stala zoufalou. Občanská válka ve Spojených státech způsobila zkázu na Anglickém trhu s bavlnou, jelikož Jih uvalil embargo na svou bavlnu v naději (která se ukázala marnou), že Angličtí průmyslníci a dělníci přinutí svou vládu k oficiálnímu uznání Jižní nezávislosti. Peníze, kterými disponoval Engels, pocházely z přádelen jeho otce v Manchesteru, kde byl zaměstnán. Tento příjem se tudíž snížil a po tři roky nebyl Engels schopen poslat Marxovi příliš mnoho. Zároveň *Tribune* zrušil Marxův sloupek o Evropských záležitostech, aby získal více místa pro válečné zpravodajství. Tudíž dva hlavní zdroje Marxova příjmu vyschly a Karel se hluboce zadlužil.

Věci šly v té době tak špatně, že Karel Marx byl dotlačen až k ultimátnímu bodu zlomu: skutečně vyšel ven a začal si hledat práci! Ucházel se o místo u drážní kanceláře. Jeho snaha ovšem dopadla žalostně, jak přímo napsal svému Hanoverskému korespondentovi Dr. Kugelmannovi: „Nedostal jsem to místo kvůli svému špatnému rukopisu.“[69] Kdokoliv, kdo někdy viděl Marxův rukopis, najde pochopení jak pro drážní úředníky tak pro Dr. Kugelmanna.[70] A tak skončil jeho první a poslední pokus získat stálé zaměstnání.

Není sporu o tom, že v té době žila Marxova rodina v tíživé chudobě. Ale životopisci a učebnice jen zřídka kdy zmiňují, že tato chudoba byla způsobena tím, že se Marx zkrátka neobtěžoval hledat si práci. „Nic lidského mi není cizí,“ citoval jednou Terence, autora her z doby Římské republiky, aby tak vyjádřil svůj příklon k radikálnímu humanismu. Nic lidského nebylo Marxovi cizí, krom stálého zaměstnání. V roce 1864 získal zánčné jmění. Jednak přišly peníze od Engelse, plus dědictví po jeho matce plus velké dědictví po Wilhelmu Wolffovi. V roce 1865 byl znovu na mizině. Byla mu nabídnuta možnost psát každý měsíc sloupek o vývoji na finančním trhu. Odmítl tuto práci, aniž by se obtěžoval s vysvětlením.[71]

Karl a Jenny Marxovi zkrátka nebyli schopni zacházet s penězi. Tři věci jim ulehčovali v ekonomických těžkostech tohoto životního období. Zaprvé Helena (Lenchen) Demuthová, Marxova hospodyně. Ta vyrůstala jako služebná u von Westphalenů, a Jennina matka jí poslala k Marxovým v roce 1846. Zůstala s rodinou až do Marxovi smrti v roce 1883. Jak dokazuje Paynova biografie, starala se o rodinné účty a snažila se udržet rodinu natolik solventní, jak jen to bylo možné. Také porodila Marxova nemanželského syna v roce 1851 – syna, kterého Marx nikdy nebyl ochoten uznat za svého ze strachu z rozruchu v Londýnských revolučních kruzích – další doposud ignorovaný fakt, který Paynova kniha vynesla na světlo.

Dědictví

Druhým faktorem byla záloha na dědictví po jeho matce (tehdy ještě nebyla mrtvá), které obdržel na počátku roku 1861.

Karlova matka splatila jeho staré dluhy a s pomocí svého velice úspěšného švagra Liona Philipse[72], který byl vykonavatelem její závěti, Marxovi poslala £160. Část z toho Karel ihned utratil za okružní výlet po Evropě.[73]

Nakonec v roce 1863 byl Engels schopen dát dohromady £125 a možná víc – záznamy jsou nejasné – na pomoc Marxovi.[74] Tehdy se také udál jediný případ, kdy Engels Marxe otevřeně kritizoval. V lednu zemřela Engelsova družka a tak napsal Marxovi dopis, v němž si vyléval svůj žal. Marx odpověděl dvěma stručnými větami soustrasti a pak se pustil do popisování svých vlastních finančních potíží. Engels se rozzuřil, řekl to Marxovi a Marx se omluvil – pravděpodobně to bylo jedinkrát v jeho dospělém životě, kdy se omluvil někomu mimo okruh nejbližší rodiny. Pak mu Engels poslal peníze a oba partneri se usmířili.

Na konci roku 1863 zemřela Marxova matka. Jeho podíl z dědictví minus záloha, byl o něco méně než £100.[75] Ty dostal na počátku roku 1864. Bylo to dost, jak to podal jeden životopisec, aby to „ulehčilo Marxovi alespoň z té nejhorší bídy.“[76] Poté zemřel Marxův obskurní německý následovník, Wilhelm Wolff, jeden z osmnácti původních zakladatelů Ligy spravedlivých v roce 1846, a zanechal Marxovi ohromnou sumu (podle standardů roku 1864) £824.[77] Marx později Wolffovi dedikoval *Das Kapital*. [78] V září se Engels stal plnohodnotným partnerem ve firmě svého otce a tak mohl být velkorysejší, než obvykle, když Marx požadoval dalších £40, o kterých tvrdil, že je mu Engels dluží (Engels byl vykonavatelem Wolffovi poslední vůle).[79]

Tudíž v průběhu jednoho roku byly Marxovy příjmy téměř £1000.

Když jsem se poprvé začal zabývat Marxovými financemi (ještě před vydáním Paynovi odhalující biografie), chtěl jsem zjistit, kolik to vlastně bylo v relaci s obvyklými příjmy. Žádný Marxův životopisec před Paynem si nepoložil tuto zásadní otázku. Profesor Bowley odhadnul, že v roce 1860 byl příjem pomocného pracovníka v zemědělství, který patřil k dolním deseti procentům v Britské populaci, asi £30 ročně. Průměrný příjem dělníka byl okolo £45 ročně. Pro horních deset procent by bylo typické £70 ročně.[80] Příjem Marxovi rodiny v roce 1863 by jí radil k horním pěti procentům Britské populace! To byla suma zasláná Engelsem, aby „ulehčila Marxovi alespoň z té nejhorší bídy.“ Jeho příjem během následujícího roku 1864 byl ekvivalentem mezd vyplacených dvaceti „průměrným“ Britským proletářům.

Lehce nabyt, lehce pozbyt

Jakkoliv se to může zdát neuvěřitelné, v květnu 1865 byla Marxova rodina opět bez peněz. 31. června toho roku psal Engelsovi o více peněz a prohlašoval, že zůstal dlužen v zastavárně již dva měsíce.[81] Dr. Kugelmann obdržel v říjnu dopis obsahující tato slova: „moje ekonomická situace se stala natolik špatnou, v důsledku mé dlouhé nemoci a mnoha výdajů, ke kterým jsem byl nucen, že stojím v *nejbližší budoucnosti* před finanční krizí, která krom přímých následků pro mě a mojí rodinu, by byla rovněž katastrofální politicky, zvláště zde v Londýně, kde si člověk musí zachovávat dekorum.“[82]

Zdá se, že buď byla Londýnská radikální společnost nakažena vážnou infekcí „buržoazní strojenosti,“ nebo se Dr. Marx nyní stýkal s lidmi z vyšších společenských kruhů. Marx dále pokračuje a táže se Kugelmann, jestli by nevěděl o někom, kdo by mu půjčil peníze na pěti či šestiprocentní úrok, jelikož „nyní platím úrok 20 až 30 procent za malé sumy, které jsem si půjčil, ale i tak nemohu dále odříkat svým věřitelům...“[83] Marx, ekonom proletářské třídy, byl stěží rozumným hospodářem.

Co se s těmi všemi penězi stalo? Paynova biografie poskytuje klíčový kousek mozaiky. V dopisu svému strýci Lionu Philipsovi Marx oznamuje (v červnu 1864), že vydělal na burzovních spekulacích £400. 4. července 1864 napsal Engelsovi žádost o konečné urovnání Wolffovi pozůstalosti: „Kdybych měl ty peníze během posledních deseti dnů, dosáhl bych na

burze slušného zisku. Nyní přišla doba, kdy člověk s mým důvtipem a trochou peněz může v Londýně vydělat skutečný majlant. “[84] Naneštěstí Marx zapoměl, že když někteří lidé vydělávají na burze majlant, další o něj často přicházejí. Nevíme to s jistotou, ale Marxův hráčský instinkt mohl být z velké části příčinou jeho finančního úpadku.

Neproletářský příbytek

Výdaje, jak dobře víme, mají tendenci růst spolu s růstem příjmů. S dědictvím po matce v rukou se Marx se svou rodinou přestěhoval do nového domova v březnu 1864, krátce před tím, než se k němu dostala zpráva o dědictví po Wolffovi. Toto představovalo skok do vyšší střední třídy. Paynův popis Marxova domova (a fotografie v jeho knize) je dost názorný: „Nikdo, kdo by přišel na návštěvu do nového domu na Maitland Park Road, by si ho nemohl splést z příbytkem dělníka. Byl prostorný a útulný, s římsami okolo oken a elegantními korintskými sloupy na začátku schodiště, s malou zahrádkou vepředu a velkou zahradou vzadu. Dům dělal dojem slušného blahobytu. Lékař, vyšší úředník nebo obchodník pracující ve městě by v něm nepůsobili nepatřičně.“[85]

Karel Marx zůstal v tomto domě do roku 1875, kdy se přestěhoval do jiného, který se očividně velmi podobal domu v Maitland Park (jeho poslední sídlo bylo zničeno během Druhé světové války). Jeho žena Jenny pořádala v roce 1864 maškarní ples, což byla další rána pro Marxovi finance, a v dalších letech se to opakovalo.[86] Bezpochyby tyto plesy sloužily Marxovým jako připomínka jejich bezstarostného mládí. Jeho výběr domů dozajista potvrzuje postřeh Logana Pearsala Smithe: „Všichni reformátoři, jakkoliv jsou přísní ve svém sociálním uvědomění, žijí v natolik velkých domech, jaké si jen mohou dovolit.“[87]

Penze od Engelse

Když se Engels rozhodl prodat svůj podíl v rodinné firmě v roce 1869, napsal Marxovi a tázal se ho, kolik peněz potřebuje na zaplacení všech svých dluhů. Marx obratem odpověděl, že by stačilo £210, z “čehož by 75 bylo pro zastavárny a na úroky.”[88] V červenci Engels urovnal své účty s firmou a byl schopen splatit Marxovy dluhy a zařídil mu roční penzi £350. Přesto Marx prohlásil, že ani tato velká suma mu nestačí k pohodlnému životu. O rok dříve v dopisu Kugelmanovi napsal: „Můžete si být jist, že jsem často zvažoval opuštění Londýna a usazení v Ženevě, a probíral jsem to nejen se svou rodinou, ale i s Engelsem. Zde utrácím asi £400 až £500 ročně; v Ženevě bych mohl žít za £200.“[89]

Marxův příjem, užijeme-li čísla prezentovaná roku 1867 R. Dudley Baxterem z Londýnské statistické společnosti, by jeho rodinu řadil mezi 120 000 nejbohatších rodin Anglie a Walesu. Nějakých 5,1 milionu rodin žilo pod jeho úrovní. Po roce 1869 ho jeho pravidelná roční penze řadí k *horním dvěma procentům* Britské populace.

Krátce řečeno, Marx se necítil schopen žít pohodlně s příjmem větším, než jaký v té době mělo 98% Angličanů – tedy národa, který byl per capita nejbohatší v tehdejší světě.[90] Jakkoliv to zní neuvěřitelně, většina jeho životopisců to popsala způsobem obdobným tomuto: „Jeho starosti ovšem skutečně skončily až roku 1869, kdy Engels prodal svůj podíl v přádelně bavlny a byl schopen Marxovi zaříditi stálý, ačkoliv skromný roční příjem.“[91] Takto bývají prepisovány dějiny.

Legenda žije dále

Nyní tedy můžeme vidět mýtus o Marxově chudobě v pravé perspektivě. Chudobou trpěl během patnácti let své pětadesátileté kariéry a to z velké části díky své nechotě sehnat si jakoukoliv stálou práci. Jeho názory se formovaly v dřívějším období, než upadl do chudoby, a finální vyvrcholení jeho systému, *Das Kapital*, vydaný v roce 1867, byl dokončen v letech,

kdy se těšil vysokým příjmům. Jeho vlastní život stojí jako důkaz neplatnosti jeho doktríny ekonomického determinismu. Filosof-ekonom revoluční třídy – „Rudý doktor ze Soho“, který strávil pouze šest let v jeho zchátralém sousedství – byl během posledních dvou dekád svého života jedním z nejbohatších Anglických občanů. Přesto ani na konci života nedokázal vyrovnat své dluhy.[92]

V jednom ohledu se věci od poloviny devatenáctého století příliš nezměnily. Stále můžete potkat daleko více těch, kteří se sami označují za Marxisty, na půdě buržoazních universit, než jich budete schopni nalézt v „proletářských“ továrních dílnách Detroitu nebo Chicaga. Dobře živený buržoazní intelektuál jeví daleko větší příklon k idejím Marxe a Engelse než dnešní průmyslový proletariát. Marxovy myšlenky se zrodily na universitě a jejím intelektuálním podzemí, rostly v době, kdy se úspěšně vyhýbal jakémukoliv stálému zaměstnání a svoje plody nakonec vydaly během let luxusního života, kdy byl velmi vzdálen prostředí vykořeněného proletariátu.

„Tragédie“ Marxova „chudoubou sužovaného“ života spočívá pouze v tom, že kdyby žil v druhé půli dvacátého století, mohl se vyhnout oněm patnácti hubeným rokům, které si sám způsobil. Dnes existuje mnoho daněmi živených nadací, které si vytkly za cíl podporovat podobné revoluční konspirátory v podobně velkorysém stylu, v němž si žil po většinu svého života.

Karel Marx se stal vzorem, jak intelektuálním tak finančním, pro současnou generaci subvencovaných buržoazních intelektuálů. Jako ekonom, který nedokázal šetrně hospodařit, jako revoluční organizátor, jehož organizace se do jedné rozpadly, jako sekulární prorok, jehož proroctví se nikdy nenaplnila, jako samostatný muž, který svůj život prožil na Engelsových penězích a zadlužen v zástavárnách a u lichvářů, jako mluvčí pracujících tříd, který v životě nestrávil hodinu manuální prací, jako vynálezce teorie o nevyhnutelné revoluci průmyslových dělníků, která se uskutečnila pouze v zaostalých zemědělských společnostech, jako muž, který předpověděl odplývání státu a jehož ideje posloužily k oživení dávného snu o celosvětové absolutní říši, život Karla Marxe může sloužit jako pomník selhání špatných idejí. Jediní, kteří jeho ideje stále berou vážně, jsou buržoazní intelektuálové, heretičtí kněží a diktátoři, kteří je chtějí využít pro upevnění doživotní moci – lidé, kterými Marx pohrdal nejvíce a tedy lidé, kteří jsou mu velmi podobní.

Na buržoazní podpoře trávil své dny kritikou ekonomické struktury, která mu umožnila jeho volný čas. Útočil na „buržoazní liberalismus“, přestože to byl právě systém liberálního volnomyšlenkářství, který vytvořil onu intelektuální svobodu, bez níž by byl uvězněn a jeho knihy spáleny jako lekce pro ostatní. Kdyby mu buržoazní Londýn neposkytl útočiště, kde mohl pracovat – analogické s městy uprchlíků ze Starého zákona (35:6-32) – nikdy bychom se nedoslechli o tomto druhořadém materialistickém filosofovi a třetířadém klasickém ekonomovi. Stručně řečeno, Marx se snažil jak mohl rozbořit samotné základy svojí vlastní existence. Po roce 1989 nezbylo z Marxismu už nic jiného krom jeho usilování o moc. Pokud bychom měli parafrázovat buržoazního intelektuála Lincolna Steffanse, komunisté viděli svou budoucnost zblízka a nefungovala.

Kriticky kritická kritika

Fritz Raddatz správně poznamenal, že Marxova doktorská dizertace o Epikúrovi a Démokritovi byla prací kritika. „Už v tomto ranném díle se Marx projevil jako „anti“-spisovatel, autor, který definuje svou pozici jako výsledek polemiky a kritiky. Veškerá jeho důležitější produkce má ve svém názvu nebo podtitulu slovo „kritika“; jeho méně důležité polemické spisy jsou pokusem vyvolat hádku nebo podniknout protiútok.“[93] Alvin Gloudner poznamenává totéž.[94] Podívejme se na tituly a podtituly jeho esejí a knih: „Příspěvek ke kritice Hegelovi filosofie zákona“ (1843), *Svatá rodina, čili kritika kritické*

kritiky (1844), *Příspěvek ke kritice politické ekonomie* (1859), *Kapitál: kritika politické ekonomie* (1867), *Kritika Gothajského programu* (1875). Stejně jak to bylo s mnoha jinými aspekty počátku Marxismu, byl původcem této tradice Engels. On odstartoval tuto „kritickou“ mánií a to *Shelling a zjevení: kritika posledního útoku reakce proti svobodné filosofii* (1841),[95] a „O kritice Pruského tiskového zákona“ (1842).[96]

Marx byl od počátku až do konce nekompromisním kritikem druhých. Kritizoval všechno a každého krom sám sebe, a zvláště měl spadeno na lidi, kteří byli dříve jeho přáteli. Pouze Engels unikl tomuto hněvu, protože Engels mu vždy nabízel veřejnou úctu a velkoryse ho subvencoval desetiletí za desetiletím. Karel Marx byl zhýčkaným přemoudřelým spratkem, který nikdy nedokázal dospět; pouze jak stárnul, tak se stával ukřičenějším.

Pokud získá kňoural moc, zpravidla se stává tyranem. Marxovi současníci ho popisovali jako potencionálního tyrana. Giuseppe Mazzini(1805-72), Italský revolucionář a Marxův rival v první Internacionále v šedesátých letech, jednou Marxe popsal jako „destruktivního ducha, jehož srdce je naplněno spíše nenávistí než láskou k lidstvu ... mimořádně úskočný, vychytralý a zachmuřený. Marx je velmi žárlivý na svou autoritu stranického vůdce; proti svým politickým oponentům [v rámci strany] postupuje mstivě a nesmiřitelně; neodpočine si, dokud je nesrazí a nerozdrtí; jeho hlavní charakterovou vlastností jsou nespoutané ambice a touha po moci. Navzdory komunistickému egalitarianismu, k němuž se hlásí, je ve své straně absolutním vládcem; nesporně provádí všechno sám, ale také on jediný dává rozkazy a netoleruje žádnou opozici.“[99] Toto je skutečnou podstatou Marxismu, navzdory Marxovu tvrzení o opaku: systém byrokratické kontroly, který se skrze přísnou centralizaci snaží překonat nedostatek vůdcovy vševědoucnosti a všudypřítomnosti. Toto bylo charakteristickou vlastností systémů Lenina, Stalina, Maa a dalších komunistických diktátorů. Je to inherentní vlastnost komunistického systému.

Bakuninovo varování

Revoluční anarchista a Marxův rival při střetu o kontrolu nad První Internacionálou,[100] Michael Bakunin, v roce 1869 přesně předpověděl, co se stane dědictvím Marxovy teorie komunismu: etatismus.

„Marxovi úvahy končí v absolutních rozporech. Když bere do úvahy pouze ekonomickou otázku, trvá na tom, že pouze ty nejrozvinutější země, ty s kapitalistickou výrobou, které dosáhly největšího rozvoje, jsou těmi nejvhodnějšími pro socialistickou revoluci. Tyto civilizované země, s vyloučením všech ostatních, jsou ty jediné předurčené k zahájení a provedení této revoluce. Tato revoluce vyvlastní, ať už nenásilně, postupně, nebo násilnými prostředky, současný majetek vlastníků a kapitalistů. K vyvlastnění veškerého pozemkového vlastnictví a kapitálu a k provedení rozsáhlých ekonomických a politických programů, revoluční stát bude muset být velmi mocný a vysoce centralizovaný. Stát bude spravovat a řídit kultivaci země, prostřednictvím svých placených úředníků přikazovat armádám dělníků organizovaných a disciplinovaných k tomuto účelu. V tentýž okamžik na troskách existujících bank vyroste jediná státní banka, která bude financovat veškerou práci a národní obchod.

Je celkem zřejmé, jak takový zdánlivě jednoduchý plán může podnítit představivost dělníků, kteří planou pro spravedlnost stejně jako pro svobodu; a kteří si bláhově představují, že jedno může existovat bez druhého; jako kdyby, ve věci dobytí a konsolidace spravedlnosti a rovnosti, se mohl člověk spolehnout na úsilí druhých, zvláště vlády, bez ohledu na to jak bude zvolená či kontrolovaná, že bude mluvit a jednat za lid! Ve skutečnosti to pro proletariát nebude znamenat nic jiného, než kasárna; režim, kde budou zorganizovaní dělníci spát, vstávat, pracovat a žít podle úderů do bubnu; kde bystří a vzdělání budou mít zaručená vládní privilegia; a kde ziskuchtivci, přilákaní ohromným rozsahem mezinárodních spekulací státní banky, budou mít široké pole pro pokoutní činnost.“[101]

Nedostatek sebekritiky

Jak kritickým je „kritik?“ Při testování pravdivosti či nepravdivosti jakéhokoliv světového názoru, bychom se měli sami sebe zeptat: „Aplikují ti teoretikové, kteří přinášejí toto komplexní vysvětlení příčiny a následku, také na vlastní život a dílo?“ K tomu je ochoten jen málokterý moderní sociální teoretik. Allan Bloom komentoval tento opatrně ignorovaný problém: „Je zásluhou Nietzscheho, že si byl vědom, že filosofování je radikálně problematické v určitém kulturním a historickém zřízení. Rozpoznal hrozné intelektuální i morální riziko. V samotném centru jeho myšlení byla otázka: „Jak je možné, že dělám to co dělám?“ Snažil se na vlastní myšlení aplikovat učení o kulturním relativismu, což prakticky nikdo jiný nedělá. Například Freud říká, že člověk je motivován touhou po sexu a moci, ale neaplikuje tyto motivy na vysvětlení své vlastní vědy nebo vědecké aktivity. Pokud by ovšem mohl být pravým vědcem, znamenalo by to, že je motivován touhou poznat pravdu, a tudíž by taková motivace byla možná i pro jiné lidi a jeho popis jejich motivů je v zásadě chybný. Nebo pokud byl on sám motivován touhou po sexu a moci, pak není vědcem a jeho věda je pouze jedním z možných prostředků k dosažení těchto cílů. Tento rozpor jde skrz naskrz společenskými vědami. Dávají často popis věcí, který nemůže vysvětlit jednání samotných jejich představitelů.“[102]

Podívejme se na teorie Marxe a Engelse. Tito muži hlásali evangelium nevyhnutelné proletářské revoluce. Ale kým byli? Dvěma buržoazními spisovateli, kteří se stali revolučními socialisty někdy kolem pětadvaceti let svého věku. Oba byly syny úspěšných buržoazních otců a Engels díky svým schopnostem při řízení otcových textilek stále bohatnul. Lenina zdá se nikdy netrápilo, že neexistuje žádné konzistentní Marxistické vysvětlení faktu, že se sociálně-demokratické uvědomění nezrodilo mezi dělníky samo od sebe. „Toto uvědomění jim mohlo být přineseno pouze zvenčí. Dějiny všech zemí ukazují, že pracující třídy, ponechané výlučně svému vlastnímu úsilí, jsou schopné rozvinout pouze odborářské uvědomění. ... Teorie socialismu ovšem vyrůstá z filosofických, historických a ekonomických teorií, které byly vytvořeny vzdělanými příslušníky majetných tříd, intelektuály. Sami zakladatelé moderního socialismu, Marx s Engelsem, patřili k buržoazní inteligenci.“[103] Na očividnou otázku: Proč? Zde neexistuje žádná očividná Marxistická odpověď.

Marx s Engelsem předpovídali úvodní úspěch této proletářské revoluce u národů, které přijali moderní industriální kapitalismus. A kde se odehrály jediné úspěšné komunistické revoluce? V zemích třetího světa u národů, které byly sotva v ranné fázi průmyslové revoluce. Kdo se stal jejich ideologickými rekruťky? V první řadě intelektuálové v průmyslových zemích, kteří sami neovlivnili žádné proletáře, ale silně ovlivnili malou armádu dalších intelektuálů a aktivistů u málo rozvinutých zemědělských národů, kteří pak rekrutovali oddané rolnické následovníky.[104] Stručně řečeno nikde nebyly teorie Marxe a Engelse méně aplikovatelné či jejich proctví nepřesnější než v samotném komunistickém hnutí. Kritický přístup pěstovaný Marxem nebyl dostatečně sebekritický. Marxisté aplikují komplexní Marxovi teorie pouze na nemarxistické teorie a společnosti. A tak tomu bylo už od samotného počátku Marxismu.

Marxova tvůrčí krize ve 49 letech

Socialistická ekonomika se nakonec ukázala být slepou uličkou Marxova intelektuálního problému. Fakt, že Marx odmítl publikovat druhý a třetí díl *Kapitálu* a své „Teorie nadhodnoty“, je přinejmenším nepřímým důkazem takové charakteristiky jeho výsledků. V této fázi své kariéry měl od Engelse spoustu peněz a mohl si publikování dovolit. Pokud byl

jako mladík ochoten publikovat svou doktorskou dizertaci, když měl mnohem méně peněz, proč ne svou *magnum opus*? Dokonce i to, co napsal v dřívější fázi své kariéry a neobtěžoval se dříve publikovat v nedokončené formě, později poskytl svým vydavatelům. Jednou významnou výjimkou je *Německá ideologie* [1845], kterou se Engels snažil neúspěšně dát publikovat, a která nebyla nikdy dokončena.[105] Na čem pracoval jedno desetiletí 1857 – 67 a co odmítl publikovat, je to nejvýznamější, protože to odhaluje zhroutení celého jeho systému. A toto selhání se odrazilo i na Marxově duševním stavu.

Jak jsem se zmínil v *Marxově náboženství* (1968), fakt, že se dostal ke třetímu dílu *Kapitálu* aniž by definoval pojem „třída“, je významný. Začal s definicí tohoto klíčového termínu, ale rukopis končí po dvou odstavcích. Tento rukopis poté více než jedno desetiletí ležel na polici a chytal prach. Mises má pravdu: „Je příznačné, že třetí díl [Kapitálu] v kapitole nadepsané „Třídy“ končí po několika větách. Při řešení tohoto problému se Marx dostal pouze k tomu, aby vyřkl dogma bez důkazu a ani o krok dále.“[106]

Slepé uličky v jeho systému mu nakonec přerostly přes hlavu. Marxova ekonomická analýza byla po roce 1867 viditelně mrtvá; a Marx byl dost chytrý na to, aby si její smrt uvědomil a moudře se přestal ekonomickou analýzou zabývat. Tou nejpřesnější věcí, kterou Marx kdy napsal, byly jeho poznámky z roku 1858 shromážděné pro rukopis, který se později stal *Kapitálem*, a které jsou dnes oslavovány jako klíčový prvek ve vývoji Marxova myšlení, publikovány jako *Grundrisse*. Sám Marx nazval tento materiál *Scheisse*. [107] Po roce 1867 jasně viděl marnost trávení svého času sepisováním ještě více *Scheisse*.

To, co připouští v knihách pouze málo učenců, je Marxův zkrat v jeho 49 letech. Zřídka kdy se píše o tom, že po uveřejnění prvního dílu *Kapitálu* Marx již během svého života nepublikoval žádnou plnohodnotnou knihu. Místo toho věnoval svou intelektuální aktivitu horečné práci na širokém a nestrukturovaném množství nezveřejněných projektů, plus psal své obvyklé polemiky proti svým nepřítelům. Tyto pozdní tirády postrádají jedovatost a rozsah těch, které byly publikovány dříve. Bylo to, jako by je psal spíše už jen ze zvyku. S výjimkou citací z *Občanské války ve Francii* (1871) a příležitostného odkazu na *Kritiku Gothajského programu* (1875), těžko naleznete něco napsané Marxem po roce 1867, na co by se odkazovala jakákoliv kniha o Marxovi. Téměř vše, co mělo význam pro komunistické hnutí, bylo po roce 1867 napsáno Engelsem. V Moskvě vydané třísvazkové *Vybrané spisy* Marxe a Engelse obsahují více Engelse než Marxe a po *Občanské válce ve Francii* (uprostřed druhého dílu), je už téměř vše jen od Engelse.

Zběsilé čtení

Raddatz shrnul Marxovy poslední roky celkem dobře:

„Jak se poté ukázalo, posledních patnáct let svého života, po vydání prvního dílu, Marx jen málo, pokud vůbec, pracoval na dokončení *Kapitálu*. Informace podaná Engelsem v jeho předmluvách k druhému a třetímu dílu je celkem jednoznačná: rukopisy, který našel mezi Marxovými papíry, byly určitě sepsány v letech 1864 až 1867, jinými slovy *před tím*, než vyšel první díl. Navíc Marxovi nebránila v dokončení jeho knihy nemoc nebo slabost.... Dopisy ukazují, že Marx ve skutečnosti od své knihy utekl a hledal pro to výmluvy... Ponořil se do takových problémů, jako je chemismus dusíkatých hnojiv, zemědělství, fyzika a matematika. Jeho poznámkový blok z roku 1878 je plný tabulek a náčrtků, například atmosférických teplot, kreseb mořských mušlí a fosílií; celé stránky jsou pokryty chemickými vzorci; celé řádky jsou pak pečlivě vygumovány. Metodická práce s žádným konkrétním cílem. Toto mrhání časem prováděné s nesmírnou pečlivostí, byla metoda úniku; i v jeho dřívějších letech ho Engels varoval: „Dokud před sebou budeš mít nějakou nepřečtenou knihu, nikdy se k psaní nedostaneš.“[108] A tak se vždy našla nějaká vhodná nepřečtená kniha, která by uspokojila hlad tohoto gargantuovského polykače papíru – studie o diferenciálním počtu, Dánská teorie státu, Ruská gramatika. Marx okamžitě napsal pojednání

o diferenciálním počtu a několik dalších matematických rukopisů; učil se Dánsky; učil se Rusky. Mezi jeho papíry našel Engels, který až příliš dobře znal tuto obrannou bariéru, kterou Marx kolem sebe vršil, „přes dva krychlové metry knih obsahujících pouze Ruské statistiky.“[109] V dopise ruskému překladateli *Kapitálu* si sám Marx libuje, jaké má štěstí, že vydání jeho knihy v Německu bylo zabráněno protisocialistickou legislativou, a že nové materiály z Ruska a ze Spojených států mu poskytly výmluvu, kterou hledal, aby mohl pokračovat ve svých výzkumech, místo aby knihu dokončil a publikoval.“[110]

Raddatz dále odhalil, že i tato výmluva byla chabá; Prusští cenzori totiž zařadili Marxovy knihy do kategorie sociálně–demokratického nerevolučního komunismu (což dává představu o jejich inteligenci) a tudíž neexistovala žádná právní překážka jejich dovozu a vydávání.[111] Podle mého mínění toto nebyla Marxova krize středního věku, ale krize z nekonzistence jeho systému.

Pravou ironií je, že při sestavování své kritiky kapitalismu Marx explicitně přijal chybné intelektuální dědictví klasické ekonomie – pracovní teorii hodnoty. Podle ní je mírou veškeré ekonomické hodnoty lidská práce. Jednou z chyb, které plynou z pracovní teorie hodnoty, je idea, že aktivita je smysluplným ekonomickým substitutem produkce. Očividnost této chyby měla upozornit ekonomy na to, že s pracovní teorií hodnoty je něco fundamentálně špatně. A přece Marx žil podle pracovní teorie hodnoty během posledních šestnácti let svého života a horečnou intelektuální aktivitou nahradil smysluplnou intelektuální produkci.

Raddatz rozpoznal útržkovitou povahu Marxova odkazu: „Fakt, že Marxovo životní dílo zůstalo nedokončeno a pouze v útržcích, nemůže tudíž být sveden na nějaké vnější okolnosti. Jelikož vše, mimo jeho velkých polemik a kratších buřičských spisů, zůstalo nedokončeno, vyvstává otázka, jestli to nebylo díky nějaké fundamentální tendenci.“[112] Marx donekonečna přepisoval části, které byly více než měsíc staré. Jeho zeť Paul Lafargue zaznamenal, že Marx nemohl přenést přes srdce vydání něčeho, co by nebylo perfektní. Přesto za sebou zanechal hory zápisů a promíchaného papíru.[113] A z této zmatené směsice byla rekonstruována jeho akademická pověst!

Zvyky z mládí

Marxův životopisec (nebo přesněji hagiograf) Franz Mehring rozpoznal jeho problém dotáhnout cokoli psaného do konečné podoby. „Pro Marxe bylo charakteristické, a zůstalo to tak až do konce jeho života, že jeho neukojitelný hlad po znalostech mu umožnil rychle proniknout do problému, zatímco jeho nemilosrdná sebekritika mu bránila být s ním hotový se stejnou rychlostí.“[114] Nemilosrdná sebekritika nikdy nebyla jednou z Marxových viditelných vlastností, ale jeho obrovská touha vyhnout se chybě v tištěné podobě byla rostoucím problémem pro Engelse, jak Marx stárnul. Nemohl ho dohnat k tomu, aby cokoli dokončil.

Arnold Ruge, jeden z prvních Marxových radikálních společníků, žil na stejné Pařížské adrese během jednoho z Marxových početných exilů. Jednou o Marxovi napsal: „Je to podivný charakter s výrazným sklonem k bádání a sepisování, ale totálně nekompetentní jako novinář. Hodně čte; pracuje pod mimořádným tlakem a má talent pro kritiku, která se někdy zvrhne v arogantní a nezdořilou dialektiku; nikdy nedokáže nic dokončit, vždy od rozdělané práce uteče mezi nekonečnou zmoř knih.“[116] O Marxovi lze říct, že byl věčným studentem, který se novou látku naučí rychle a povrchně, ale nevyhnutelně zabředne do detailů, když se ukáže být neslučitelné s jeho předpoklady a úvodními hypotézami, což nastane vždy.

(Marx se později vypořádal i s Rugem, stejně jako se všemi svými bývalými kolegy s výjimkou Engelse. V této době se na čas stal placeným informátorem Rakouské policie a donášel na své revoluční společníky, z nichž jedním byl i Ruge. Za každou informaci dostával ekvivalent \$25. Tenhle životopisný detail není z těch, které by se vyskytovaly v tuctech konvenčních knih o Marxovi, ačkoliv tento příběh je znám už od roku 1960. Rakouský

kancléř Raabe tehdy předal Chruščovovi jako dar originál Marxova dopisu nalezeného v Rakouských policejních archivech. Chruščova to ovšem dvakrát nepotěšilo.)[117]

Možná to byla nakonec opravdu sebekritika, co ho zničilo. Po celý svůj život nemilosrdně kritizoval vše okolo, takže možná ukritizoval po roce 1867 sám sebe do stavu intelektuální paralýzy. Mám ovšem podezření, že příliš arogantní, aby veřejně přiznal, že ekonomická analýza z prvního dílu *Kapitálu* je rozporná, a že jeho více než desetiletý zápas s ekonomikou byl největší chybnou investicí jeho životních zdrojů. Dovolil tudíž publikování prvního dílu, ale odmítl dokončit další při vědomí toho, že by po jejich vydání viditelně vypluly na povrch všechny problémy a rozpory v jeho analýze, což se také stalo.

Nekonečné exkomunikace

Další Marxovou vlastností byla jeho neschopnost spolupracovat se svými revolucionářskými kolegy. Po celou svou kariéru se hašteřil se svými bývalými společníky i současnými spolupracovníky, kteří byli v jeho mysli jeho rivaly. Otto Rühle, který rozhodně není k Marxovi nepřátelským životopisecem, nikterak nepřehání, když píše: „Marx byl jedním z těch lidí, kteří jsou nabití neustávající touhou po vyšším, čistějším, ideálnějším. Jeho ambicí nebylo pouze stát se nejslavnějším socialistickým spisovatelem a nejučenějším ze všech kritiků ekonomické vědy; také chtěl být tím nejpřednějším revolucionářem a nejoddanějším obhájcem revoluce. Chtěl vyložit tu nejčistší teorii, aby založil ten nejkompletnější komunistický systém. Jako předpoklad k důkazu této nadřazenosti, musel ukázat, že všechny socialistické teorie všech jeho předchůdců jsou bezcenné, chybné, nicotné nebo směšné. Musel ukázat, že socialismus utopistů byl bláznivý koktejl obnošených a pochybných idejí. Že Proudhon je podezřelým vetřelcem v říši socialistického myšlení. Že Lassalle, Bakunin a Johann Schweitzer jsou nasáklí buržoazní ideologií a pravděpodobně se zaprodali nepříteli. Pouze On, Marx, má znalosti té pravé doktríny. Jemu patří krystalicky čisté vědomosti; on samotný objevil kámen mudrců; ryzí koncepci socialismu; božskou pravdu. S hrozným hněvem, sžíravým sarkasmem a hlubokým nepřátelstvím odmítal všechny ostatní názory, bojoval proti všem odlišným přesvědčením a pronásledoval všechny myšlenky, které neměly původ v jeho vlastním mozku. Neexistovala moudrost kromě jeho moudrosti a socialismus kromě toho socialismu, který hlásal, žádná spása mimo hranice jeho vlastní doktríny. Pouze jeho dílo bylo esencí intelektuální čistoty a vědecké integrity. Jeho systém byl Aláh a on byl jeho prorokem.“[118]

Marxova neochota tolerovat cokoli, co považoval za neposlušnost, byla příčinou mnoha rozkolů v Evropském revolučním hnutí, z nichž některé byly zbytečné. Dokonce i Franz Mehring, autor polooficiální Marxovi biografie, musel připustit, že během hádky s Lassallem, zakladatelem Německé sociálně-demokratické strany, si Marx nebral servítky. “Ve svých dopisech Engelsovi Marx proklíná Lassallovu činnost s vášnivostí, která někdy přerůstá až v hrubou nespravedlnost.”[119] Marxovy výrazy jako “malej židák,” nebo “židovskej negr” určitě nesvědčí o duchu nestrannosti.[120]

Marxův antisemitismus

Toto nás přivádí k otázce Marxova předpokládaného antisemitismu. Tato otázka není zrovna snadná, už z toho důvodu, že by obsahovala posmrtnou psychoanalýzu, což je pochybný akademický podnik. Jak můžeme vědět, co si myslel v oblasti, kde jsou jeho spisy tak nejasné? Ti, kteří si myslí, že byl antisemita, ukazují na jeho dopisy Engelsovi. Proč by používal slovo “Žid” jako tu nejhorší nadávku? Na co útočil v eseji z roku 1844 “O židovské otázce,” jestliže ne na židovské náboženství a kulturu? Částečnou odpovědí by mohlo být, že útočil na buržoazní život obecně a používal k tomu slavný stereotyp Židovského finančníka. Viděl židovskou komunitu jako infikovanou nemocnou kulturu – naprosto buržoazní a vždy

pasoucí po penězích. Sidney Hook se pokusil v tomto ohledu Marxe hájit: “Ačkoliv Marx netrpěl antisemitskými předsudky, naneštěstí nebyl přecitlivělý na používání slova “Žid,” často s nevhodnými adjektivy, jako nadávky.”[122] Faktem nicméně zůstává, že to bylo právě slovo “Žid”, které si Marx vybral.

Marx: čerstvě promováný student po celý život

Sepsání negativní kritické knihy je dobré cvičení pro nově certifikovaného učenice, ale je znakem nevyšpělosti, když učenec stráví celý život kritizováním idejí druhých a nikdy nedá dohromady vlastní pozitivní alternativu. To je znakem, že nemá pozitivní alternativu. A to byla právě intelektuální kariéra Karla Marxe. Marx nikdy nepřestal psát dlouhé kritiky svých oponentů. Jeho cílem byly ovšem většinou spisy jeho socialistických rivalů a to obvykle velmi obskurních rivalů, nikoliv Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill a další důležité postavy klasické ekonomie. Marx nikdy neposkytl plán toho, jak bude fungovat ona budoucí komunistická společnost. Nikdy nenabídl program, jak má být taková společnost po revoluci budována, krom slavných deseti bodů v *Komunistickém manifestu*. Nikdy se již k tématu přechodu z kapitalistické do socialistické společnosti nevrátil. Těchto deset bodů z pamfletu nestačí na vybudování civilizace. Téměř o tři desetiletí později napsal: „Od každého podle jeho schopností, každému podle jeho potřeb!“[123] To je ovšem slogan a nikoliv program. Lenin si zahrál tutéž hru, když napsal, že komunismus rovná se sověty plus elektrifikace, [124] komunistická společnost je ta, která všem poskytne stejný plat a může být jednoduše řízena účetními,[125] v níž bude zlato používáno na veřejných záchodcích.[126] Marx a Lenin dokázali vymyslet slogany, ale nikoliv konzistentní program. Dokázali ničit a strhávat; ale nikoliv budovat.

Faktor Lenin

Můj pohled na důležitost myšlenek Karla Marxe v intelektuálních dějinách je těsně spojený s mým pohledem na politickou důležitost Lenina. Pokud by Lenin úspěšně nedokončil Říjnovou revoluci 1917, pak by Marxovo jméno znali nanejvíš odborníci na dějiny sociologie,[127] hrstka specialistů na dějiny odborového hnutí devatenáctého století a ještě menší hrstka specialistů na materialistickou Hegeliánskou filosofii. Například Wilhelm Windelband věnoval ve svých *Dějínách filosofie* z roku 1901[128] Marxovi s Engelsem dvě stručné bibliografické poznámky a část jednoho odstavce. Faktem je, že Marx měl před rokem 1917 jen velmi malý vliv a zvláště ve Spojených státech.[129] Nebýt Lenina, odkazy na Marxe by se omezily na několik obskurních poznámek pod čarou místo na celé regály knih.

Lenin se svými kolegy, k překvapení Evropy, spustili Ruskou revoluci. Vzpomínám si na jeden komentář Herr Schobera, policejního úředníka, který se později stal Rakouským kancléřem. Tohle o něm zaznamenal Ludwig von Mises: „Na konci roku 1915 hlásil svým nadřízeným, že o možnosti Ruské revoluce pochybuje. „Kdo by tuto revoluci vedl? Jistě ne pan Trocký, který s námi četl noviny v Café Central.“[130]

Moderní intelektuálové, kteří vždy respektují vítěze a také vždy obdivují jakoukoliv radikální skupinu, která podniká krvavou revoluci proti tradičním autoritám, posmrtně oživil Marxovu intelektuální pověst. Stručně řečeno, nebýt Lenina, tak jste o Marxovi nikdy neslyšeli. Regály knihoven věnované marxismu, by byly věnované nějakému jinému tématu. (Pokud by Němci zvítězili ve druhé světové válce, pak by jistě byly plné knih chválicích kreativní humanistickou vizi, velkorysou sociální politiku a racionální ekonomické plánování Nacistů. Fascinace Nacismem, kterou trpěli mnozí západní intelektuálové a politici ve 30. letech, včetně Johna Maynarda Keynesa, [131] není příběhem, jenž by se vyskytoval v dnešních učebnicích. Proč ne? Protože Hitler prohrál.)

Závěr

Jak můžeme shrnout život a myšlení člověka, jehož slova po jeho smrti změnila svět? Jak můžeme doufat, že porozumíme jeho motivaci? Historik Donald Treadgold, který si položil tuto otázku, připouští, že na ní neexistuje žádná jednoduchá odpověď, ale poukazuje na zapomenutý zdroj primárních dokumentů, které, jak věří, vrhají světlo na Marxův pohled na svůj život.[133] V roce 1865, dva roky před uveřejněním *Kapitálu*, napsal Marx tato slova do návštěvní knihy u jedněch příbuzných:

Vaše představa o štěstí: „bojovat“

Vaše představa o neštěstí: „podrobit se“

Vaše hlavní charakteristika: „jednota záměru“

Říká nám to, jaký byl? Jenom natolik, nakolik to odhaluje celoživotní sebeklam. Bojoval? Samozřejmě bojoval celý svůj život, zřídka proti konkrétním hlavním intelektuálním postavám kapitalismu, ale hlavně proti neznámým (tehdy i dnes) a nevýrazným Německým intelektuálním protivníkům, většinou socialistům a ateistům. Proudhon je jedna z mála jeho kompetentních obětí.

Podrobil se? Podroboval se celý svůj život Engelsově benevolentní charitě. Ekonomicky si ho Engels vydržoval. Svého nemanželského syna odmítl veřejně uznat za svého a dokonce nechat ve svém domě ze strachu ze skándálu mezi tehdejší socialistickou komunitou a také ze strachu před žárlivostí svojí ženy.[134] Donutil matku, aby dítě dala k chudým pěstounům.[135] (Neochvějný Prométheus!) Od Marxovi smrti v roce 1883 až do své vlastní v roce 1890, byla Helene Demuthová hospodyní u Engelse a rozšířily se zvěsti, že to Engels byl otcem jejího syna.[136]

Zachoval si svůj jednotný záměr? Po 49 roce věku už nenapsal žádnou knihu, ale místo toho se pohřbil v horlivém, nikam nesměřujícím čtení – navrátil se ke zvyku ze svého mládí, kdy četl dnem i nocí (mezi celonočními dýchánky v místním lokále),[137] ale nikdy se nedostavil k rigorózním doktorským zkouškám. Krátce řečeno, jeho arogance byla sebeklamem. Také se mu podařilo úspěšně oklamat velkou většinu jeho buržoazních akademických komentátorů, kteří považovali jeho verbální vzpruhy za bernou minci.

Jeho zvolenou veřejnou maskou byl obraz Prométhea přinášejícího oheň. Nenáviděl „autoritativní“ křesťanské náboženství. Sebevědomě revoltoval proti Bohu buržoazní civilizace ve jménu proletariátu a estachologii bezprostředního a imanentního komunistického mileniálního ráje. Jako Prométheus přinesl do lidské společnosti oheň – či jak to vyjádřil Billington, Marx se svými revolučními kolegy vnesli oheň do lidských myslí.[138] Oheň, který stále zuří.

Marx je důležitý kvůli náboženství, které ho vyzývá, nikoliv kvůli systému, který dal dohromady. Je důležitý, protože poskytl zdánlivě vědecké zdůvodnění démonické revoluce. Zmocnil se myslí několika generací krvavých revolucionářů a ideologických gangsterů. Byla to vize estachologické apokalypsy a nikoliv nabubřelá učenost, co si dobylo vítězství. Poskytl generacím intelektuálů to, co hledali nejvíce ze všeho: přimknutí se k politickým vítězům, ať už zprostředkovaně, nebo přímo. Bylo také emocionálně vyhovující, že Marx je členem jejich společenské třídy. Karel Marx, stejně jako Lenin, posloužil jako prorok, nikoliv k proletářskému vítězství, ke kterému nikdy nedošlo, ale k buržoaznímu vítězství, chytře se maskujícím jako proletářské vítězství. Posloužil jako podomní obchodník s oblečením, prodávající stylové proletářské džíny na maškarní slavnosti dekadentní střední třídy. Aby vypadaly autenticky, než budou dodány módy chtivým zákazníkům, Marx-Engelsovské džíny jsou potřhané, stejně jako kosti sta milionů jejich obětí.

Otec věděl svoje

Nakonec to byl Marxův otec, který nejlépe vystihl život svého syna, přestože to učinil v roce 1837, kdy jeho synovi bylo pouhých 19. Nežil dost dlouho na to, aby viděl, jak jeho proročké spekulace došly naplnění; zemřel v roce 1838. Úvodní odstavec tohoto dopisu by měl být přetištěn v každé Marxově biografii; ačkoliv jsem ho dosud neviděl v žádné.

„Je pozoruhodné že já, který jsem od přírody líný spisovatel, se stávám tak nevyčerpatelným, když mám psát tobě. Nechci a nebudu zakrývat, že mám pro tebe slabost. Čas od času se moje srdce těší z pomyslení na tebe a na tvoji budoucnost. A přece se nemohu zbavit představ, které ve mně vzbuzují smutnou předtuchu a děsí mně, jako bych byl náhle zasažen bleskem: souzní tvé srdce s tvou myslí a tvým talentem? Je v něm místo pro pozemské, ale vznešené city, které jsou v tomto slzavém údolí pro člověka tak podstatně konsolidující? A jelikož toto srdce je očividně ovládáno démonem, který není dán všem lidem, je tento démon nebeský nebo Faustovský? Budeš někdy – a to není ta poslední bolestivá pochybnost v mém srdci – budeš někdy schopen skutečně lidského domácího štěstí? Budeš - a tato pochybnost mě mučí od chvíle, kdy jsem si zamiloval jistou osobu jako svoje vlastní dítě [Jenny von Westphalen] – budeš někdy schopen učinit šťastnými ty, které máš okolo sebe nejbližší?“ [139]

O jedenáct let později Karel uveřejnil *Manifest komunistické strany*. O třicet let později uveřejnil *Das Kapital*. Tou dobou bylo již jasné, že démon nebyl nebeský, jak měl jeho otec podezření. Skutečným osobním modelem pro Marxe – na rozdíl od jeho ideologického modelu – nebyl Prométheus, ohňonoš, ale Faust, který uzavřel nesrovnatelně špatnou dohodu.

Pozn.:

- 1) Louis J. Halle, „Marxovo náboženské drama,“ *Encounter* 25 (říjen, 1965):29.
- 2) Marx, „Úvaha mladého muže o výběru povolání“ (srpen, 1835) v *Sebraných spisech* Karla Marxe a Bedřicha Engelse (New York: International Publishers, 1975) díl 1, str. 8.
- 3) Tato báseň anglicky vyšla ve sbírce Roberta Payneho *The Unknown Karl Marx* (New York: New York University Press, 1971) str. 63.
- 4) „Oulanem“ je v 1. dílu *Sebraných spisů*, str. 588-607. Porovnejte s jeho školní esejí z roku 1835 „Jednota věřících v Kristu,“ str. 636-39.
- 5) Payne, *The Unknown Karl Marx*, str. 59. Tato báseň a náhlá ztráta víry u Marxe vedla pastora Richarda Wumbranda, který byl obětí komunistického žalářování, k závěru, že Marx byl příslušníkem nějakého satanského kultu: *Marx and Satan* (Westchester, III.: Crossway, 1985), kapitola 2. Wurmbrand cituje z *The Rebel* Alberta Camuse, který tvrdí, že přibližně 30 svazků Marxových materiálů leží v Moskvě a dosud nikdy nebylo publikováno. Wurmbrand napsal do Marxova institutu a obdržel odpověď od pana Metchedlova, který mu napsal, že Camus lže, a že dosud nebylo publikováno přes 85 svazků kvůli Druhé světové válce. Toto napsal v roce 1980, 35 let po konci války. Wurmbrand spekuluje, že v těchto nevydaných materiálech by mohly být důkazy Marxova satanismu.
- 6) Gary North, *Marx's Religion of Revolution* (Nutley, N.J.: Craig Press, 1968). Přetištěno v roce 1988 s dodatečnými materiály, Institutem pro křesťanskou ekonomii v Tyleru v Texasu.
- 7) Srov. Max Weber, „Národní charakter a Junkeři“ (1917), v H. H. Gerth a C. Wright Mill, *From Max Weber: Essays in Sociology* (New York: Oxford University Press, 1946), kapitola 15.
- 8) Citováno v Franz Mehring, *Karl Marx: The Story of His Life*, překlad Edward Fitzgerald, (1933; Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962), str. 9.

- 9) Toto je ovšem obecný případ toho, kdy velmi bystří mladíci vstoupí na Universitu. Učebnice je nudí. Lekce v učebnách je nudí. Evropské přednášky jsou notoricky nudné a přednášky na Německých universitách v devatenáctém století nastavovali laťku v nudnosti. Oxfordské přednášky byly nudné, jak tvrdil Adam Smith. Ale alespoň nebyly Německy.
- 10) Herschel Marx pro Karla Marxe, 9 prosince 1837; Marx a Engels, *Sebrané spisy* 1, str. 688.
- 11) Ibid. 1, str. 690
- 12) Idem.
- 13) Předměty jsou vyjmenovány v ibid., 1, str. 703-4.
- 14) Pro milosrdně stručné shrnutí Marxovy disertační práce viz. Henry F. Mins, „Marxova doktorská disertace,“ *Science and Society* 12 (1948): 157-69.
- 15) *Sebrané spisy*, 1, str. 31.
- 16) Marx, „Komunismus a Aagsburské *Allgemeine Zeitung*“ (16. října 1842); ibid., 1, str. 219.
- 17) Ibid., 1, str. 220.
- 18) Dvě další noviny byly *Deutsch-Franzosischen Jahrbucher* (1844) a *Neue Rheinische Zeitung* (1848).
- 19) Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment*, 3. vydání. (New York: Oxford University Press, 1963), str. 74.
- 20) O Marxově ranné novinářské kariéře viz Mehring, *Karl Marx*, str. 32-87.
- 21) K tomuto závěru jsem nedospěl v roce 1968, kdy moje kniha o Marxovi vyšla poprvé, ačkoliv jsem už tehdy uznával, že Engels byl lepším literárním stylistou.
- 22) Neexistují důkazy v publikovaných i nepublikovaných Marxových rukopisech z doby před vydáním *Německé ideologie* (1845), že by Marx uvažoval o takové koncepci historie. Engels byl spoluautorem *Německé ideologie*. Viz. Oscar J. Hammen, *The Red' 48ers: Karl Marx and Friedrich Engels* (New York: Scribner's, 1969), str. 116-17.
- 23) Joseph A. Schumpeter, „*Komunistický manifest* v sociologii a ekonomii,“ *Journal of Political Economy* 57 (1949):200.
- 24) Nejlepším příkladem jsou články, které napsal Engels o revoluci 1848 v Německu pro *New York Daily Tribune* (1851-52) a které byly později shromážděny v knize *Revoluce a Kontrarevoluce v Německu v roce 1848*. Vlastním verzi vydanou Charlesem H. Kerrem & Company, bez data vydání, pod Marxovým jménem. Pravděpodobně byla vydaná na přelomu století. (Kerrovo vydání prvního dílu *Kapitálu* se objevilo v roce 1906.) Kniha obsahuje poznámku z roku 1896 od Marxovy dcery Eleanor Marx-Avelingové, která říká, že Marx dostával zapláceno za jeden článek jednu Britskou libru. (str. 9). Ovšem nepřipouští to, co musela vědět, že tyto články psal ve skutečnosti Engels. V 11. dílu *Sebraných spisů* jsou již tyto články přetištěny pod Engelsovým jménem. Ovšem vydavatel diskrétně opoměl zmínit, že téměř padesát let bylo autorství těchto článků připisováno Marxovi.
V roce 1848 navštívil Evropu zaměstnanec *Tribunu* Charles A. Dana (1819-97), aby se sešel s různými revolucionáři včetně Marxe. Dana se později stal hlavním redaktorem *Tribunu*. Po roce 1861, když ho Horace Greely z novin vyhodil, tak se stal náměstkem ministra války v Lincolnově administrativě. Dana a Greely byli ve 40. letech následovníky Charlese Fouriera a členy tajné společnosti Kolumbiánců (založené v New Yorku v roce 1795): David Tame, „*Secret Societies in the Life of Karl Marx*,“ *Critique* 25 (1987):95.
- 25) Alvin Gouldner, *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalities in the Development of Theory* (New York: Seabury Press, 1980), kapitola 9.

- 26) Edgar Longuet, Marxův vnuk, poznamenal v roce 1949: „Není pochyb, že bez Engelse by Marxova rodina zemřela hladu.“ Edgar Longuet, „Some Aspect of Karl Marx's Family Life,“ v *Marx and Engels Through the Eyes of Their Contemporaries* (Moscow: Progress Publishers, 1972), str. 172.
- 27) Výtah z *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (1878)*
- 28) Nathaniel Weyl, *Karl Marx: Racist* (New Rochelle, New York: Arlington House, 1979). Srovnej: Julius Carlebach, *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism* (Londýn: Routledge and Kegan Paul, 1978). Fritz J. Raddatz, který je v tomto ohledu typickým moderním marxistickým učencem, se snaží zamlouvat jasnou řeč tohoto eseje takovým způsobem: „Kontext nicméně ukazuje, že Marx používá slova „Žid“ a „Judaismus“ v kvazi–nežidovském smyslu.“ Raddatz, *Karl Marx: A Political Biography*, (Boston: Little, Brown, 1978), str. 41. Antisemitské řeči obvykle intelektuálové na západě netolerují, ale Marx byl žid a navíc komunista, takže jeho antisemitismus je omlouván či zamlouván.
- 29) Dalším moderním vykladačem Marxismu, který je obdobně ovlivněný, je George Lichtheim, jehož těžkopádné knihy *Marxism: An Historical and Critical Study* (1961) a *Origins of Socialism* (1969), které vřele doporučoval Steven Marcus, „navzdory faktu, že polovinu z toho, co chce říct, pohřbívá v poznámkách pod čarou o nesnesitelné délce...“ Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class* (New York: Random House, 1974), str. 88.
- 30) Engels Mehringovi, 14 července 1893, v Karl Marx a Friderich Engels, *Correspondence, 1846-1895*, (New York: International Publishers, 1935), str. 510.
- 31) Engels Marxovi, 15 ledna 1847; Marx a Engels, *Sebrané spisy*, 38, str. 108.
- 32) Sidney Hook, *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx* (1950; Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962), kapitola 6.
- 33) Shlomo Avineri, *Moses Hess: Prophet of Communism and Zionism* (New York: New York University Press, 1985), str. 10-11.
- 34) Wurmbrand, *Marx and Satan*, kapitola 3.
- 35) Avineri, *Moses Hess*, str. 13.
- 36) Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class*, str. 87.
- 37) Citováno Davidem McLellanem, Friderich Engels (New York: Viking, 1977), str. 21. Toto tvrzení bylo proneseno 19 června 1843, citováno v Hammen, *Red'48ers*, str. 39.
- 38) Terrell Carver, *Engels* (New York: Hill and Wang, 1981), str. 20.
- 39) Sidney Hook, *Revolution, Reform, and Social Justice: Studies in the Theory and Practice of Marxism* (1975; Oxford: Basil Blackwell, 1976), str. 58.
- 40) Hook, *From Hegel to Marx*, str. 186.
- 41) Mehring, *Karl Marx*, str. 112.
- 42) Hook, *From Hegel to Marx*, str. 186. Detaily Engelsova útoku na Hesse 23 října 1847 na schůzi výkonné rady Pařížské komunistické Ligy, viz Hammen, *Red'48ers*, str. 163-64.
- 43) Raddatz, *Karl Marx*, str. 35.
- 44) Hess napsal: „Zde je fenomén, který na mě učinil ohromný dojem, ačkoliv pracuji v tomtéž oboru. Stručně řečeno, připravte se na setkání s tím největším a možná i jediným skutečným filosofem, který je dnes na živu a který na sebe brzy strhne pozornost celého Německa kdekoliv se objeví, ať už v tisku nebo na řečnickém pódiu. Dr. Marx, jak se můj idol jmenuje, je stále celkem mladíkem (nanejvýš 24 let) a je to on, kdo zasadí středověkému náboženství a politice *coup de grace*; spojuje v sobě kousavý důvtip s hlubokým filosofickým myšlením. Představte si Rousseaua, Voltaira, Holbacha, Lessinga, Heineho a Hegela spojené v jedné osobě – a máte Dr. Marxe.“

- Citováno Raddatzem, *Karl Marx*, str. 25-26; také Robertem Paynem, *Marx* (New York: Simon & Schuster, 1968), str. 82; a Avinerim, *Moses Hess*, str. 14-15.
- 45) Hammen, *Red '48ers*, str. 39.
- 46) Avineri, *Moses Hess*, str. 243-44.
- 47) Marxova dcera Eleanor popsala následující situaci: „Dvacet let byl Engels odsouzený k nucené práci obchodníka... Byla jsem ale s Engelsem, když dosáhl konce této nucené práce a viděla jsem, čím musel po celá ta léta procházet. Nikdy nezapomenu na to, jak triumfálně prohlásil: „Dnes naposledy!“ když si obouval boty v to ráno, kdy měl naposledy jít do své kanceláře. O několik hodin později jsme na něj čekali u brány. Viděli jsme ho, jak jde přes pole naproti domu, v němž žil. Točil svou holí ve vzduchu a zpíval a jeho tvář zářila nadšením. Pak jsme se sesedli ke stolu k oslavě, pili šampaňské a byli šťastní. Byla jsem tehdy příliš mladá, abych tomu porozuměla, a když na to myslím nyní, vhání mi to slzy do očí.“ *Marx and Engels Through the Eyes of Their Contemporaries*, str. 163. Jak dojemné!
- Eleanor Marx-Avelingová spáchala sebevraždu v roce 1898. (Její sestra Laura zemřela stejným způsobem v roce 1911.) Stojí za povšimnutí, že Eleanořin majetek byl po její smrti oceněn na £1909, což bylo v roce 1898 malé jmění. Byly to hlavně honoráře za autorská práva k vydávání Marxových knih, která zdědila po svém otci. To vše po ní zdědil její zbankrotovaný komunistický manžel. Nebyla to špatná výhra pro bigamistu, který se rok před tím tajně a nelegálně oženil s 22 letou herečkou. (Payne, Marx, str. 525-31). Revoluce požívá své děti, ale nikoliv dostatečně rychle.
- 48) Payne, *Marx*, str. 92
- 49) Hal Draper, *The Marx-Engels Chronicle: A Day-by-Day Chronology of Marx & Engels' Life & Activity* (New York: Schocken, 1985), str. 29. Toto je vyčerpávající a nezbytný svazek.
- 50) Podle odhadu – možná přehnaného – Wilhelma Wolffa z roku 1844. Méně než tolar denně měla být čistá denní mzda Slezského tkalce. Viz výňatek z jeho eseje v *The Revolutions of 1848-49* (New York: Barnes & Noble, 1972), str. 22. Wolff si stěžuje na to, že penzionovaní armádní generálové pobírají 1000 tolarů ročně.
- 51) Raddatz, Karl Marx, str. 46.
- 52) Ibid., str. 283
- 53) Ibid., str. 61.
- 54) Nedokážu si představit, že by někdo zaplatil tolik za kopie časopisu, z něhož přežilo jedno jediné vydání.
- 55) Ibid., str. 58.
- 56) Citováno v ibid., str. 47.
- 57) Ibid., str. 61.
- 58)